

Милош ЈАГОДИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПЛАНОВИ О ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ ПРЕМА СТАРОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ (1878-1885)*

Апстракт: У раду су приказани и упоредно анализирани планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији, настали у периоду од Берлинског конгреса 1878. до српско-бугарског рата 1885. Указано је и на конкретне мере које су биле предузимане у правцу вођења националне политике. Рад је написан на основу литературе, објављене и необјављене архивске грађе српског порекла.

Кључне речи: Србија, Стара Србија, Македонија, планови, 1878-1885.

Након Берлинског конгреса и аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине 1878, активна национална политика Србије могла је бити усмерена искључиво ка Старој Србији и Македонији. Међутим, њу је требало водити у измењеним политичким околностима, које су нужно изискивале изналажење нових путева и средстава спровођења. Познато је да је до озбиљног реактивирања српске националне политике у Турској дошло тек 1885, када је тадашњи председник владе и министар иностраних дела, Милутин Гарашанин, саставио пројекат културно-просветне и политичке делатности у Турској, који је, одобрен од стране краља Милана

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

Обреновића, одмах почео да се спроводи.¹ У периоду од 1878. до 1885. ипак није дошло до потпуног застоја у националној политици: биле су предузимане неке конкретне мере, најчешће по инерцији из времена пре 1876, и састављено је више планова о будућој политици Србије према Старој Србији и Македонији. Све то је чинило основу на којој је наста-вљен рад 1885, а на чијим је темељима, опет, била реализована српска национална политика све до ослобођења поменутих крајева 1912. године. Поменути планови, уз два изузетка, нису непознати у историографији: неки су појединачно анализирани, неки споменути или само објављени.² Њихов упоредни приказ не постоји.

Ратови 1876. и 1877-1878. неминовно су довели до прекида спровођења националне политике Кнежевине Србије у Старој Србији и Македонији на начин на који је она била вођена до њиховог избијања. Одбор за српске школе и учитеље из Старе Србије, установљен 1868, обуставио је свој рад 1876, многе српске школе у Турској су за време ратова биле затворене, многи учитељи су били принуђени да напусте Турску, дистрибуција школских књига из Србије је престала.³ По окончању Источне кризе претила је опасност да упражњене школе и учитељска места у пределима Старе Србије јужно од Шар планине буду

¹ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 127-128; М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 23-25; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, Историјски часопис (=ИЧ) 51 (2004), 109-128; исти, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878-1886*, Нови Сад 2008, 238-242.

² М. Самарџић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године*, Зборник Матице српске за историју 69-70 (2004), 291-313; исти, *Мисија архимандрита Нићифора Дучића у Цариграду и на Светој Гори 1882. године*, ИЧ 52 (2005), 273-292; исти, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 232-234; исти, *Делатност Милутина Гарашанина*, 115-116; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19. век*, Скопје 1973, 212-215; С. Недељковић, *Културно-просветна и национална политика Србије према Косову и Метохији од 1856. до 1897. године*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду 2008, 175-190; К. Џамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 142-149; исти, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије (=Грађа) III-2*, Београд 1984, бр. 234; *IV-1*, Београд 1985, бр. 5, 35, 73, 115, 116.

³ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 206-208; С. Недељковић, *наведено дело*, 190-193; *Грађа III-2*, бр. 154, 156, 157, 159, 160, 162, 165, 180, 183, 184, 192, 200, 206, 214, 215, 217, 221, 227, 231, 236, 237, 239, 241.

заузети од стране бугарске пропаганде, и то тим пре што је сада иза ње логистички и материјално стајала и Кнежевина Бугарска.⁴ Чињеница је да је број српских основних школа у Старој Србији и Македонији које су примале помоћ из Србије био драстично мањи у првој половини девете деценије 19. века него непосредно пре избијања рата 1876, посебно у крајевима јужно од Шар планине, што је приказано у следећој табели.⁵

⁴ М. Самарцић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 235.

⁵ Српске основне школе у делу Старе Србије присаједињеном 1878. Србији и Бугарској биле су 1874. у: Врању, Власотинцу, Лесковцу (мушка и женска), Нишу, Прокупљу, Трну, Матејчу (Нишка каза), Каменици (Нишка каза), Суходолу (Врањска каза), Осоју (Врањска каза). У делу Старе Србије који је остао под турском влашћу после 1878, северно од Шар планине, српске основне школе су постојале у: Неродимљу (1874, мушка и женска 1885), Бањској (Пећка каза, 1874), Вучитрну (1874), Гњилану (1874), Гусињу (1874), Граничанима (Вучитрнска каза 1874), Грачаници (1874, 1885), Липљану (1874, 1885), Мерћези (Вучитрнска каза, 1874), Митровици (1874, 1885), Ораховцу (1874), Приштини (1874), Сјеници (1874, мушка и женска 1885), Средској жупи (1874, 1885), Ђаковици (1874, 1885), Великој Хочи (1874), Бујановцу (1874), Бањи (Пријепољска каза, 1874), Кијеву (Пећка каза, 1874), Црколезу (Пећка каза, 1874), Петрову (Гњиланска каза, 1874), Сиринићу (1885), Штрпцу (1885), Добротину (Гњиланска каза, 1885), Пећи (мушка и женска 1885), Дечанима (1885), Новом Пазару (мушка и женска 1885). У делу Старе Србије јужно од Шар планине и у Македонији српске основне школе су постојале у: Кичеву (мушка и женска 1874, само једна 1885), Гостивару (1874), манастиру Св. Јован Бигорски (1874), Бањанима (Скопска каза, 1874), Башино Село (Велешка каза, 1874), Беловишту (Тетовска каза, 1874), Богомилима (Велешка каза, 1874), Боровцу (Охридска каза, 1874), Вевчанима (Охридска каза, 1874), Велесу (мушка и женска 1874), Дебру (мушка и женска 1874), Кривој Паланци (1874), Злетову (1874), Зрновцима (Кочанска каза, 1874), Клељу (Охридска каза, 1874), Клисури (Костурска каза, 1874), Кочанима (мушка и женска 1874), Кратову (1874), Крушеву (1874), Куманову (мушка и женска 1874), Кучевишту (Скопска каза, 1874), Лешачком манастиру Св. Атанасија (Тетовска каза, 1874), Лешанском манастиру Свих светих (село Дебрц, Охридска каза, 1874), Лазарпољу (1874), Мирковцима (Скопска каза, 1874), Орланцима (Кичевска каза, 1874), Поречу манастиру (1874), Скопљу (1874), Стебљеву (Охридска каза, 1874), Тетову (мушка и женска и 1874. и 1885), Пречиста манастиру (Кичевска каза, 1874), Чучеру (Скопска каза, 1874), Мирковцу (Скопска каза, 1874), Блату (Скопска каза, 1874), Драчеву (Скопска каза, 1874), Слечанском манастиру (Кичевска каза, 1874), Топличком манастиру (Битољска каза, 1874), Смиљеву (Битољска каза, 1874). Богословија у Призрену, основана 1871, радила је и 1874. и 1885, *Грађа III-2*, бр. 13; Архив Србије (=АС), Милутин Гарашанин (=МГ), бр. 832, *Списак учитеља и учитељака у Старој Србији који имају државну помоћ*, 11/23. 8. 1885, Београд.

Број српских основних школа у Старој Србији и Македонији 1874. и 1885.

област	број школа	
	март 1874.	август 1885.
присаједињена Србији и Бугарској 1878	11	/
северно од Шар планине	21	17
јужно од Шар планине	44	3
укупно	76	20

С друге стране, повољна објективна околност за Србију била је у томе што су скопљански и охридски егзархијски епископи напустили своје епархије услед руско-турског рата 1877; турске власти им нису дозволиле повратак до 1890.⁶

Положај српског народа у делу Старе Србије северно од Шар планине по окончању Источне кризе је био катастрофалан. Омражени због пораза Турске у рату, Срби су били изложени освети Албанаца, организованих у Призренску лигу (1878-1881). У Приштинском, Пећком и Призренском санџаку је у том периоду побијено више стотина Срба. Ни после гушења Призренске лиге 1881. њихов положај се није много поправио, будући да је Турска, из државних разлога, отворено фаворизовала тамошње албанско становништво на рачун српског. У Приштини је, у пролеће 1882, био установљен војни суд чији је задатк био да учврсти ред и законити поредак у Косовском вилајету после слома Лиге. Тај суд је најпре осудио и прогнао албанске главаре који су учествовали у пружању отпора царској војсци 1881, а потом је био искоришћен за обрачун са истакнутим представницима српског народа. Пред њим је за пет година било осуђено и послато на робију око три стотине српских учитеља, свештеника и трговаца, под различитим фабрикованим оптужбама за противдржавно деловање, припремање устанка и слично. Коначно, Турска је након рата 1878. плански и стратешки насељавала мухацире, избегле из ослобођених крајева Србије и Црне Горе и из Босне и Херцеговине, у северном делу Косовског вилајета и активно је спречавала њихову евентуалну репатријацију. Ова колонизација, као и стално бежање Срба у Србију, допринели

⁶ Р. Грујић, *Скопска митрополија. Историјски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920. г.*, Скопље 1935, 249.

су промени бројчаног односа православног и муслиманског житељства, јасно, на штету православних Срба.⁷

Након Берлинског конгреса, први план о будућој српској националној политици саставио је 13. августа⁸ 1878. Деспот Бацовић, писар Пчињског среза Врањског округа и бивши учитељ у Крушеву. Обративши се министру иностраних дела, Јовану Ристићу, истакао је да је, у циљу опстанка српске нације у Турској, неопходно да се у Србији установи Старо-српски одбор који би руководио пословима националне политике. Материјална помоћ учитељима, општинама и другим лицима пружала би се из посебног фонда. Књиге које би се штампале за Србе у Турској не би смеле својим садржајем да изазову сумњу турских власти. Сугерисао је да би требало настојати на сваки начин да и Срби у Турској добију своју независну црквену организацију. Предложио је да се отвори штампарија у Скопљу или у неком другом месту, у којој би се штампале школске и друге књиге и макар један српски лист, а да се у Призрену, Скопљу и Битољу отворе књижаре. Сматрао је да би било потребно, зарад материјалне сигурности, да учитељи у Старој Србији и Македонији буду сматрани чиновницима Кнежевине Србије. Коначно, предложио је да сви житељи Старе Србије и Македоније, који раде у Србији, буду у обавези да сваке године уплаћују, као прирез, извесну суму новца у фонд за финансирање националне политике.⁹

Следећи предлог, такође Јовану Ристићу, поднео је Матија Бан, шеф пресбирова српске владе, 5. априла 1879. Упозоравајући да Македонија постаје све више поприште конкурентских аспирација и агитација Бугарске, Грчке, па чак и Аустро-Угарске, сматрао је да Србија мора продужити свој рад међу тамошњим становништвом, како би се код њега потпуно развила српска свест и жеља за уједињењем са Србијом. И он је предложио да се, у том циљу, у Београду оснује Одбор за Македонију, као руководеће тело у овом послу, који би чинили Ђорђе Малетић, Милош С. Милојевић, прота Јаков Павловић, Ђорђе Поповић и он сам; за чланове Одбора изван Београда предложио је Димитрија Алексијевића у Нишу, архимандрита Саву Дечанца, бившег игумана манастира Дечани и ректора Призренске богословије, а тадашњег администратора епархије у

⁷ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 28-30, 144, 184-185, 241-242.

⁸ Датуми у главном тексту су написани по новом календару, а у напоменама приликом цитирања докумената паралелно по старом и новом.

⁹ *Грађа III-2*, бр. 234; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 212; С. Недељковић, *наведено дело*, 176-177.

Врању, и Деспота Бацовића, такође у Врању. У свим варошима Старе Србије и Македоније, до реке Струме, требало би формирати пододборе, као извршне органе централног Одбора и као средишта обавештајне делатности на терену. Предложио је да се штампају, о државном трошку и у тиражу од 4000 примерака, бар по три књиге годишње на „српско-македонском језику“, али тако, да се постепено језик све више приближава књижевном српском; оне би се слале локалним пододборима, који би их дистрибуирали међу становништвом. У Врању би, сматрао је Бан, требало отворити малу штампарију која би издавала лист политичког и забавног садржаја за Србе у Турској, уређиван на начин који не би наилазио ни на какве сметње од стране турске цензуре.¹⁰

Деспот Бацовић је 30. новембра 1879. поновио захтев да се оснује Старо-српски одбор, указујући при томе Јовану Ристићу да је тренутак повољан, јер егзархијским епископима, стубовима бугарске пропаганде, још увек није било дозвољено да се врате на своја места у Старој Србији и Македонији. Ипак, скренуо је пажњу да се, и без епископа, а према вестима са терена, бугарска агитација ипак шири постављањем учитеља и дистрибуцијом књига.¹¹

Либералски кабинети Стевче Михаиловића (1876-1878) и Јована Ристића (1878-1880) после Берлинског конгреса нису били пасивни у погледу националне политике према Старој Србији и Македонији. У буџетима Министарства просвете за 1878. и 1879. годину су биле предвиђене суме од по 12.000 гроша пореских за плате учитељима у Турској, односно по 5.052 динара за 1880, 1881, 1882. и 1883. годину.¹² У истом периоду су и даље примани ђаци из тих крајева и школовани у Србији као државни питомци. За становништво јужно од Шар планине је штампан 1878, 1879. и 1880. и дистрибуиран календар за 1879, 1880. и 1881. годину под називом *Вардар*.¹³ Објективно, српске владе нису могле да учине ништа у циљу побољшања положаја српског народа у подручју дејства Призренске лиге, иако су о томе биле редовно информисане.¹⁴ При томе ваља имати на уму да је и сама Кнежевина Србија била изложена упадима

¹⁰ *Грађа IV-1*, бр. 5; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 212-213; С. Недељковић, *наведено дело*, 177; К. Џамбазовски, *Културно-општественте врски*, 143-144.

¹¹ *Грађа IV-1*, бр. 35; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 213.

¹² С. Недељковић, *наведено дело*, 194.

¹³ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 220.

¹⁴ М. Војводић, *Србија и албанско питање крајем XIX века*, Зборник радова са научног скупа Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 66-68; М. Јагодић, *наведено дело*, 306.

албанских чета у Топлички и Врањски округ 1878-1880.¹⁵ Исцрпљеност ратовима и неопходност консолидовања унутрашњих прилика након стицања независности и територијалног проширења 1878, налагали су српској дипломатији да избегава колико може затезање односа са Османским царством. Сем тога, немири у Турској или евентуално поновно отварање Источног питања, могли су да доведу до реактивирања пројекта Санстефанске Бугарске, одбаченог на Берлинском конгресу, што свакако није било у интересу Србије.¹⁶ То је био разлог зашто је Јован Ристић изричито забранио почетком јуна 1879. организовано слање чета из Србије у Стару Србију и Македонију.¹⁷ Коначно, влада Јована Ристића је 1879. покренула два важна питања у односима са Турском, имплицитно везана за положај Срба у Старој Србији и Македонији. Прво се тицало независности православне цркве у Кнежевини Србији од Васељенске патријаршије, што је било у складу са њеним новим међународним статусом. Отварајући ово питање у фебруару 1879, Јован Ристић је наложио посланику у Цариграду Филипу Христићу да покуша да са Патријаршијом упоредо постигне споразум и о томе да се за епископе у њеним епархијама у Турској, које су раније улазиле у састав Пећке патријаршије, убудуће постављају лица која знају српски језик и која ће подржавати српски народ. Реч је била о ублаженом захтеву који је српска влада планирала да постави пред Патријаршију још 1869, непосредно пред стварање бугарске Егзархије, а који тада није био реализован. Тако је Ристић, макар за кратко, покушао да актуелизује српско црквено питање у Турској, које је у контексту сукоба са бугарском пропагандом било од суштинског значаја, но реално тешко оствариво. Како је приоритет Србије ипак био признање независности цркве у Кнежевини, на проблему епископа бивших српских епархија у Турској се током ових преговора ипак није инсистирало. Православна црква у Кнежевини Србији је у октобру 1879. била призната од стране Васељенске патријаршије као независна.¹⁸ Друго важно питање покренуто је у октобру 1879, а тицало се склапања конзуларне конвенције између Србије и Турске. Јасно је само по себи колико би за српске интересе у Старој Србији и Македонији значило постављање конзула Србије у тим крајевима. Они би на тај начин

¹⁵ М. Јагодић, *Упади Албанаца у Србију 1879. године*, ИЧ 51 (2004), 87-108.

¹⁶ *Писма Јована Ристића Филипу Христићу од 1870. до 1873. и од 1877. до 1880.* Београд 1931, 279.

¹⁷ *Грађа IV-1*, бр. 15, 19.

¹⁸ М. Војводић, *Како је српска црква добила независност 1879. године*, у књизи *Изазови српске спољне политике*, Београд 2007, 74-82.

постали стожери српске националне политике на терену и видљиви показатељ заинтересованости Кнежевине за тамошњи српски народ. Но, како је Србија захтевала да њеним конзулима у Турској буде признато право конзуларне јурисдикције без реципроцитета, Порта није показала спремност да преговара на тој основи.¹⁹

Све до лета 1880. године Јован Ристић није прихватао предлоге о поновном конституисању неког посебног тела или одбора, по угледу Одбор за српске школе и учитеље из периода 1868-1876. Но, тада се у Бугарској и Источној Румелији почео да осећа јачи покрет за уједињењем, који би, како се не без основа страховало у Београду, лако могао да се прошири на Стару Србију и Македонију, у циљу реализације санстефанске Бугарске.²⁰ Сем тога, у исто време се у раду Европске комисије за Источну Румелију, надлежној и за спровођење члана 23. Берлинског уговора, који се тицао реформисања управе у Европској Турској, јавила идеја о административној реорганизацији европских вилајета Турске. Она је ишла у правцу стварања тзв. вилајета „велике Албаније“ или „велике Македоније“, што није било у складу са српским интересима, будући да би у једном био доминантан албански, а у другом бугарски утицај. Стога се српска влада дипломатским путем залагала за очување Косовског вилајета и повратак Призренског санцака у његов састав.²¹ У таквим околностима, Ристић се обратио Матији Бану и Милошу С. Милојевићу, директору гимназије у Лесковцу и познатом националном раднику, са захтевом да му поднесу предлог о корацима које би Србија требало да предузме у правцу унапређења политике према Старој Србији и Македонији. Њих двојица су у плану написаном 29. августа 1880. најпре констатовали да је у претходне четири године национални рад са српске стране замро и да ће га сада бити теже обновити, посебно јер су Бугари, од стицања аутономије, живо настојали на ширењу свог утицаја у Македонији. Стога би се могли надати успеху једино ако би се одмах отпочело са радом, и то плански и уз довољна материјална средства. У

¹⁹ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, у књизи *Изазови српске спољне политике*, 113-114.

²⁰ М. Самарџић, *Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године*, Зборник Матице српске за историју 71-72 (2005), 31-32.

²¹ *Грађа IV-1*, бр. 51, 55, 58, 60, 64; *Балкански уговорни односи 1876-1996, I том (1876-1918)*, приредио М. Стојковић, Београд 1998, 123. С. Недељковић, *наведено дело*, 178-180. Призренски санцак је био издвојен из Косовског вилајета 1880, а враћен је у његов састав 1888, М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 6.

том смислу су поновили ранији Банов преглог да се у Београду организује један тајни централни одбор који би руководио послом, а у чији састав би ушли, поред њих самих, прота Јаков Павловић, Ђорђе Поповић и архимандрит Сава Дечанац, но он као члан изван Београда. Важна новина у овом предлогу је у томе што су навели да би одбор требало да буде директно потчињен само министру иностраних дела и што би требало да делује као тајно одељење унутар Министарства иностраних дела. Финансирање рада одбора вршило би се из диспозиционог фонда тог Министарства.²² Јован Ристић се сагласио са планом, те је Одбор био конституисан 2. септембра 1880, с тим што у његов састав није ушао Сава Дечанац. Нешто касније, 9. октобра исте године, Ристић је за председника Одбора одредио проту Јакова Павловића, у његово чланство именовао и потпуковника Јована Драгашевића, професора Војне академије и доброг познаваоца етничких прилика у Европској Турској, нагласивши да је Одбор директно потчињен и одговоран министру иностраних дела. Међутим, како је већ 2. новембра 1880. Ристићеву либералску владу заменио напредњачки кабинет Милана Пироћанца, Одбор је престао да постоји.²³ По свему судећи, једино што су чланови Одбора успели да ураде било је састављање статута Друштва Светог Саве 1880, организације која у пракси није заживела, а која је требало да се бави ширењем просвете и науке међу српским народом.²⁴

Нову владу су чинили људи који, изузимајући министра просвете Стојана Новаковића, нису одраније били подробније упознати са националном политиком у Старој Србији и Македонији. Стога је архимандрит Сава Дечанац сматрао за потребно да упозна новог министра иностраних дела, Чедомиља Мијатовића, са, по његовом мишљењу, најважнијим проблемима из тог домена. У том смислу му је упутио писмо 20. јануара 1881, указујући на бугарске, грчке и румунске агитације у Старој Србији и Македонији. Истовремено је предложио мере које би Србија требало да предузме да им се супротстави: установљавање богословско-учитељске школе у Врању; настојање код Васељенске патријаршије да се макар у Скопљу постави Србин за митрополита; новчано помагање манастира

²² Архив Српске академије наука и уметности, Матија Бан, XVI/4, М. Бан и М. С. Милојевић министру иностраних дела, Ј. Ристићу, 17/29. 8. 1880; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 213.

²³ Љ. Доклестић, *наведено дело*, 213-214; М. Самарцић, *Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године*, 32.

²⁴ М. Самарцић, *Статут Друштва Светог Саве из 1880. године*, Мешовита грађа. *Miscellanea* 24 (2005), 203-221.

Дечани и образовање једног одбора који би руководио пословима усмереним против туђих агитација у Старој Србији и Македонији.²⁵ Министар иностраних дела је прихватио део предлога и предузео конкретне мере. Он је 31. јануара 1881. наложио посланику у Цариграду, Јеврему Грујићу, да затражи од Васељенске патријаршије да на место епископа у Призрену, Скопљу и Битољу постави Србе. Уколико се не би могло постићи да се захтев оствари одмах у све три епархије, онда је требало инсистирати у првом реду на Скопљу, а потом на Призрену. Предлог је био мотивисан заједничким интересом Србије и Патријаршије, али и Грчке, у спречавању ширења бугарског утицаја. Патријарх Јоаким III је, у разговору са Мијатовићем 4. марта 1881, одбацио могућност непосредне смене тадашњих митрополита Грка у три наведене епархије, истичући њихову доказану наклоност према српском народу. Ипак, пристао је да се одмах поставе архимандрити Срби као викари тим митрополитима, који би временом могли постати епископи. Патријарх је изразио спремност да на места викара постави Србе које Србија предложи, уз услов да они буду турски, а не српски поданици. Он је споменуо и финансирање викарских места, но неизјашњавајући се на чији терет би оно пало.²⁶ Како је у јесен исте године неканонски био смењен митрополит Србије Михаило, односи између Србије и Патријаршије су били затегнути, тако да српско црквено питање у Турској није било отворано до 1884.²⁷ Чедомиљ Мијатовић је о предлозима Саве Дечанца обавестио министра просвете, Стојана Новаковића, истог дана када и посланика у Цариграду. Указао му је на бугарску агитацију и њене успехе у Старој Србији и Македонији, но рекавши да ће од њега „у своје време“ затражити мишљење о корацима које би Србија могла предузети да јој се супротстави. За сада, Мијатовић је затражио од Новаковића само да размотри идеју Саве Дечанца да се у Врању установи богословско-учитељска школа. У њој би се школовали младићи из Турске и из нових крајева Србије, те би се на тај начин спречио њихов одлазак на школовање у Софију или Цариброд, где је радила једна бугарска школа истог типа.²⁸ Није нам познато да је

²⁵ АС, Министарство иностраних дела - Политичко одељење (=МИД-ПО), 1881, ролна микрофилма 2, Деловодни протокол, бр. 7, Администратор епархије у Врању, архимандрит Сава Дечанац, министру иностраних дела, Ч. Мијатовићу, 8/20. 1. 1881.

²⁶ *Грађа IV-1, 73-76*; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 232-233; С. Недељковић, *наведено дело*, 180.

²⁷ М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, 243.

²⁸ АС, Министарство просвете-Просветно одељење (=МПс-П), 1881, Ф 1 Р 145, Министар иностраних дела, Ч. Мијатовић, министру просвете и црквених дела, С. Новаковићу, през. бр. 7, 19/31. 1. 1881.

Министарство просвете предузело неке конкретне мере у овом правцу. Исто тако, није нам познато да ли је Мијатовић обавестио Новаковића о апелу Саве Дечанца да се помогне манастиру Дечани. Ипак, зна се да је 1881. године министар просвете прирезом од неколико цркава у Србији сакупио 36.000 динара и та сума је била употребљена да се исплате дугови Дечана.²⁹

Архимандрит Сава је 10. јула 1882. упутио нови, веома опширан, план националне политике председнику владе Милану Пироћанцу, који је од октобра 1881. био на челу ресора иностраних дела. План је носио наслов *Шта треба радити за још неослобођени српски народ у Турској царевини*.

Сава је најпре као српске непријатеље у Старој Србији и Македонији означио Турке, тј. турску власт, Грке, тј. Васељенску патријаршију, Бугаре, Албанце и Черкезе. Доказивао је да узрок целокупном лошем положају Срба у тим крајевима лежи у чињеници да нису имали своју цркву и своје епископе, а за то је окривљавао Грке. Бугаре је сматрао најопаснијим противницима, утолико пре што су уживали подршку Русије. Посебно је нагласио опасност да српски народ из тих крајева нестане, и то како због албанских злочина и притисака власти, тако и због бугаризације. Градацијом је дефинисао циљеве српске националне политике на следећи начин: 1) присаједињење Старе Србије и Македоније Србији; 2) аутономија у оквиру Турске; 3) стављање Старе Србије и Македоније, у оквиру Турске, под заштиту Србије; 4) долазак епископија у Старој Србији и Македонији под јурисдикцију митрополита Србије; 5) формирање посебне српске архиепископије у Турској и 6) постављање Срба за патријаршијске епископе у Старој Србији и Македонији, а пре свега у Скопљу. Сматрао је да би у Цариграду требало установити српску школу и цркву, око којих би се створио српски центар у османској престоници, преко кога би се потом могло утицати на турске и патријаршијске званичнике.

Потом је, поделивши географски Стару Србију и Македонију на три дела, изнео мере које би ваљало предузети у сваком од њих. Прву целину чинила је Рашка област, у којој, по архимандриту Сави, није претила никаква непосредна опасност српском народу, будући да је тамо био хомоген. За тај крај је предложио само слање учитеља. Другу целину представљали су Косово и Метохија. Означивши тај крај као најплоднији и најбогатији од свих српских земаља, констатовао је да Србима ту прети опасност да нестану под притиском Албанаца. Предложио је да Србија што пре постави конзуле у Приштини, Митровици и Призрену, који би,

²⁹ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 228; С. Недељковић, *наведено дело*, 208; Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 1989, 26.

ако ништа друго, пружали макар моралну потпору тамошњим Србима. Даље, Србија је требало да новчано помаже српске црквено-школске општине и учитеље и, посебно, манастир Дечане, те да отуда прима и школује младиће као државне питомце, а да их после шаље натраг у завичај. Трећу целину је представљала област јужно од Шар планине; у њој је српски народ био угрожен бугаризацијом. Стога је предложио да се, на првом месту, покуша издејствовати постављење епископа Срба у Скопљу, Битољу, Охриду, Велесу, Дебру, Серезу, Штипу и Прилепу, мада последње две вароши нису били епископски центри. Даље, нагласио је неопходност слања помоћи манастиру Св. Јована Бигорског код Дебра, као важном центру Српства, позивајући се при томе на помоћ коју су му својевремено слали кнезови Милош и Михаило. Архимандрит Сава је много простора посветио манастиру Хиландару, указујући на нужност да управу у њему преузму српски од бугарских калуђера. У том смислу је препоручио да се отвори конзулат Србије у Солуну, који би служио, између осталог, као веза са Светом Гором. На крају овог дела плана је апострофирао важност манастира Св. Прохора Пчињског, који се тада налазио уз саму границу Краљевине Србије, не само као верског центра за неколико околних каза, него и као обавештајног центра. Предложио је да се информације о стању у Старој Србији и Македонији прибављају од скопског митрополита Пајсија, за кога је доказивао да је, иако Грк, српски пријатељ, те да се преко Св. Прохора достављају у Врање.

Последњи део плана Сава Дечанац је посветио значајним стратешким тачкама у Србији за вођење националне политике у Турској. На прво место ставио је Врање, као најјужнију варош у Краљевини, која по свом положају више гравитира Скопљу и Вардару, него Нишу и Морави. Стога је предложио да се у Врању обнови епископија, да се установи конзисторија, образују богословско-учитељска школа и пуна гимназија. Указао је на потребу да се пажљиво бирају чиновници и официри који се шаљу у Врање, јер би они, по његовом мишљењу, морали да учествују у спровођењу националне политике. Сугерисао је и то да би Врање, у случају потребе, морало да буде полазна тачка за убацивање наоружаних чета у Турску. Друге две важне тачке биле су Јавор и Рашка, којима је Сава придавао већи значај само у случају рата, док би за време мира служиле само као полазиште за слање учитеља у Рашку област. Последње место које је издвојио био је Преполац, но држао је да се, због чисто албанског окружења са турске стране границе, у миру не може користити његов ванредно повољан положај ни за какав рад.

Коначно, треба нагласити чињеницу да је архимандрит Сава кроз цео план упорно понављао да Србија не сме да штеди новац ако мисли да оствари неке значајније резултате у политици према Старој Србији и Македонији.³⁰

Важно је истаћи да Сава Дечанац није предложио формирање никаквог одбора који би руководио овим радом, већ је кроз цео план наглашавао да националну политику треба да спроводи влада Краљевине Србије. Исто тако, ово је први план у коме је наглашена потреба склапања конзуларне конвенције са Турском и слања конзула Србије у Стару Србију и Македонију.

Пажљиво прочитавши план, Милан Пироћанац је забележио своје мишљење о појединим ставкама изнетим у њему. Држао је, сасвим исправно, да не постоји никаква шанса да се издејствује стварање независне српске цркве у Турској, но да би било могуће постићи договор са Грцима да се у „српском рејону“ постављају епископи Срби, и то по избору Србије. То је практично значило да се са Грчком разграниче сфере интереса у Старој Србији и Македонији. Прилично песимистички је констатовао да се помоћу учитеља ништа не може постићи, те да их зато не вреди ни слати, јер у Турској, изван вароши, није било никаквог општинског ни политичког живота, а владали су велика сиротиња и „простота“. Коначно, написао је да треба послати новчану помоћ појединим манастирима и школама које је Сава поменуо.³¹

Војни изасланик Србије у цариградском посланству, мајор Јеврем Велимировић, путовао је инкогнито у августу и септембру 1882. по Македонији и Старој Србији, по налогу министру војног, у циљу прикупљања података обавештајног карактера о турским војним капацитетима. У путу је провео 26 дана; возио се железницом од Солуна, преко Велеса до Скопља, задржавајући се у тим варошима. По повратку у Цариград, поднео је 29. септембра 1882. министру војном извештај о обављеном задатку. На крају извештаја је изнео неке предлоге о мерама које би Србија требало да предузме на плану националне политике у тим крајевима. Уверивши се у снагу бугарског утицаја у варошима у којима је боравио, истакао је неопходност закључења конзуларне конвенције са Турском и отварања конзулата Србије у Солуну, Битољу и Призрену. Потом, сматрао је да се мора буџетом одредити већа сума новца за финансирање школа,

³⁰ АС, Љуба Ковачевић, бр. 1336.

³¹ АС, МИД-ПО, 1882, ролна 63, разно, Забелешка министра иностраних дела, М. Пироћанца, пов. бр. 620, без броја и датума.

учитеља, цркава и манастира у Турској. На крају, предложио је да се у читавом послу покуша постићи споразум са Грчком.³²

Убрзо потом, упознавши се са Велимировићевим извештајем, начелник Главног генералштаба, генерал Милојко Лешјанин, је сматрао за потребно да министру војном изнесе и своје погледе на кораке које је требало предузети у правцу вођења што успешније политике у Старој Србији и Македонији. Он се у свему сложио са наведеним предлозима мајора Велимировића, додавши да нема потребе да се чека закључење конзуларне конвенције са Турском, већ да би се у Турској одмах могли именовати „приватни“ конзули, као што је Турска учинила у Нишу. Сем тога, предложио је да се обнове везе са истакнутијим Србима у Турској и да се преко њих шаљу књиге за основне школе; да се у Врању установи богословско-учитељска школа у којој би се школовали ђаци из Турске и Бугарске и да се материјално помогну они Срби који су због своје националне делатности морали да избегну у Србију, где су трпели оскудицу.³³

Осим што је послала мајора Велимировића на пут, српска влада је током 1882. предузела још неколико конкретних корака на пољу националне политике у Старој Србији и Македонији. Не треба изгубити из вида је она у том смислу тада већ имала солидан дипломатски ослонац у Тајној конвенцији, склопљеној са Аустро-Угарском у јуну 1881, којом се Хабзбуршка монархија обавезала да помогне ширење Србије у правцу југа.³⁴

Милан Пироћанац је и сам увиђао значај склапања конзуларне конвенције са Турском. Он је још у децембру 1881. наложио посланику у Цариграду да изнова отпочне преговоре о том питању, одбацивши при томе ранији захтев да Србији буде признато право конзуларне јурисдикције у Турској. Измењена полазна основа је била прихватљива за Порту, но како се Турској није много журило да закључи конвенцију, преговори су отезани током целе 1882. године, а у децембру су једноставно престали.³⁵

Министарство просвете послало је 11. октобра 1882. преко посланства у Цариграду 2240 динара помоћи за српске школе и учитеље у Турској. Новац је посредством управе Призренске богословије требало да буде дистрибуиран учитељима у Пећи, Приштини, Митровици,

³² М. Самарцић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. године*, 292-312.

³³ АС, Стојан Новаковић, бр. 186, Начелник Главног генералштаба, генерал М. Лешјанин, министру војном, Т. Николићу, повер. обр. 47, 10/22. 11. 1882.

³⁴ Г. Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953, 70-142.

³⁵ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 115-116.

Вучитрну, Штрпцу, Грачаници, Великој Хочи и Неродимљу, с тим да је управа Богословије могла да га преусмери и некој другој школи, према свом нахођењу. Нешто касније, 24. новембра исте године, по молби министра просвете Стојана Новаковића, Милан Пироћанац је издвојио додатних 2.400 динара из диспозиционог фонда Министарства иностраних дела, који су на исти начин били послати као помоћ Богословији у Призрену и другим српским школама у Турској.³⁶ Такође у новембру 1882, Милош С. Милојевић је, по налогу министра просвете, уз помоћ својих познанстава, успео да пребаци 205 српских књига у Кривопаланачку и Кратовску казу, за које се сматрало да су посебно угрожене бугарском пропагандом.³⁷

Српска влада је у септембру 1882. послала архимандрита Нићифора Дучића, бившег члана Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији (1868-1876), у Цариград и у манастир Хиландар. Циљ његове мисије био је да преда званичну нотификацију васељенском патријарху о промени на челу православне цркве у Србији и да покуша да у Хиландару уведе управу српских калуђера. Иначе, српска влада је о стању у Хиландару имала обавештења из више извора, укључујући и она изнета у плану Саве Дечанца. Дучић је први део мисије обавио успешно, тако да су односи између Васељенске патријаршије и православне цркве у Србији били изглађени. Тиме се отварао могућност за евентуални наставак разговора о постављењу Срба за епископе у Турској. У погледу Хиландара Дучић није постигао жељени циљ; тзв. „хиландарско питање“ отезало се све до 1896.³⁸

Марта 1883. године у Београд је стигао наставник Призренске богословије Ђорђе Камперелић. Њега је турски војни суд у Приштини био осудио 1882. на робију у Малој Азији, но он је успео да побегне у току спровођења и да се некако домогне Србије. Из његових саопштења, из марта 1883, Милан Пироћанац је имао прилике да се изближе упозна са очајним стањем српског народа у делу Старе Србије северно од Шар планине у вези са радом војног суда.³⁹ Министар спољних послова је,

³⁶ АС, МИД-ПО, 1882, ролна 62, П, Министар иностраних дела, М. Пироћанац, посланику у Цариграду, Ј. Грујићу, през. бр. 100, 12/24. 11. 1882; МПС-П, 1883, Ф 13 Р 39; С. Недељковић, *наведено дело*, 195.

³⁷ *Грађа IV-1*, бр. 105.

³⁸ М. Самарцић, *Мисија архимандрита Нићифора Дучића у Цариграду и на Светој Гори 1882. године*, 273-292.

³⁹ *Грађа IV-1*, бр. 111, 113; П. Костић, *Аутобиографија*, приредила В. Митровић, Призрен 1997, 93-96.

убрзо потом, 24. 4. 1883, обавестио Стојана Новаковића о својој намери да се, у циљу очувања српске националне свести и тежњи за сједињењем са Србијом код српског народа на Балканском полуострву, изради општи, кратак и јасан план о српској националној политици. Тај план је требало да саставе Нићифор Дучић, Сава Дечанац и Ђорђе Камперелић. Пироћанац је држао да за спровођење плана ваља формирати један посебан одбор у Београду, од два-три лица, који би радили по наредбама министра спољних послова. Очигледно, реч је о враћању на Ристићев концепт из 1880. Одбор је требало да, „за сада“, својим радом обухвати простор у Турској између Новог Пазара, Битоља и Солуна, као и делове Кнежевине Бугарске уз границу са Србијом. Одбор је такође требало да има у виду и Албанију. Из наведених формулација се јасно види да је Пироћанац, у складу са тренутним политичким приликама, ограничавао рад Одбора на Турску и Бугарску, но истовремено је имплицитно оставио могућност проширења опсега његове делатности у будућности на Босну и Херцеговину, иако, сасвим разумљиво, није поменуо име те провинције. Навео је још и то да се при изради плана мора водити рачуна да се у будућем раду српска популација и истакнути српски прваци у Турској не излажу прогону од стране власти. Јасно је да је ово написао под утиском извештаја о раду војног суда у Приштини који му је поднео Камперелић. Лицима одређеним да саставе план је требало дати на увид извештаје Саве Дечанца и мајора Велимировића из 1882, као и друга акта везана за ту проблематику, насталу пре 1876. и после Берлинског конгреса.⁴⁰

Стојан Новаковић се одмах одазвао Пироћанчевом захтеву, пославши му девет предлога Милоша С. Милојевића о националној политици, како би били искоришћени приликом састављања поменутог плана. Сви Милојевићеви предлози носе исти датум, 28. фебруар 1883. Он је најпре сугерисао отварање, а потом субвенционисање, српских књижара у Скопљу, Велесу, Битољу, Охриду и Призрену. У њима би ваљало продавати махом научне и верске књиге, но без икаквих противтурских садржаја. Осим у Старој Србији и Македонији, Милојевић је предложио отварање књижара у Бугарској, и то у Кули, Трну, Софији, Ћустендилу, Видину, Радмиру и Дубници. У другом предлогу је навео да би ваљало обновити друштво Српско коло у циљу ширења српске националне идеје изван граница Србије.⁴¹ У наредном предлогу је

⁴⁰ *Грађа IV-1*, бр. 114; К. Цамбазовски, *Културно-општествени врски*, 146; Љ. Доклестић, *наведено дело*, 214; М. Самарџић, *Од Санстефана до Сливнице*, 234.

⁴¹ Није сасвим јасно када је ово друштво постојало и на шта Милојевић мисли под обновом тог друштва. Он у предлогу наводи да је српска влада најпре била одобрила

таксативно навео имена особа којима би требало поверити дужност српских повереника у разним казама Косовског, Битољског и Солунског вилајета и навео колико би их требало месечно плаћати. Даље је Милојевић предложио да се оснују богословије у манастиру Св. Гаврила Лесновског код Кратова и у манастиру Св. Јована Слечанског у Битољској кази, тј. да се у овим манастирима само обнове богословије које су некада постојале у Бањалуци и Житомислићу, у Босни и Херцеговини. Сем тога, сматрао је да Призренску богословију треба преместити у манастир Пећку патријаршију и на место ректора опет поставити Саву Дечанца, а у да у Скопљу, Битољу, Велесу и Призрену треба основати световне средње школе. У петом предлогу је поименице навео људе, родом из Старе Србије, који су као државни питомци школовани у Србији, а који су тада имали државну службу у Краљевини Србији; сматрао је да их све треба одмах отпустити и послати натраг у завичај. У наредном предлогу, Милојевић је укратко описао свој практичан, теренски рад на обнови Пећке патријаршије 1874. и 1875. године, а онда је нагласио неопходност да Србија свим средствима и по ма коју цену, уз сагласност Васељенске патријаршије, издејствује било какав вид црквене самоуправе Србима у Призренској, Дебарској, Скопској, Охридској, Битољској, Велешкој и Костурској епархији. Следећи Милојевићев предлог односио се на обнову рада II одељења Београдске богословије од наредне школске године. Он је чак прецизирао и колико би се питомаца из које казе могло уписати и у који разред у првој години рада. Евентуална непопуњена места, сматрао је, могли би да заузму српски ђаци из Бугарске и Аустро-Угарске. Даље је навео да би у 29 каза Косовског, Битољског и Солунског вилајета требало отворити: у сваком центру казе и још у 20 вароши које нису центри каза по једну мушку и женску основну школу и укупно 211 основних школа у селима тих каза; скупа, дакле, 280 основних школа. Он је прецизно, табеларно, приказао колико би сеоских основних школа требало отворити у свакој кази понаособ и извео је рачуницу трошкова за њихово издржавање, укључујући плате учитеља и учитељица. Занимљиво је да би, по њему, плата учитељица у свим варошима требало да буде већа од плате учитеља између 40 и 100 %, у зависности од места службе. Последњи, девети Милојевићев предлог односио се на оснивање српске

његово оснивање, не наводећи када, а да је потом, „са највишег места“, могуће од стране кнеза Милана, стигла наредба за његово обустављање. Историчар Момир Самарцић претпоставља да су Друштво Светог Саве из 1880, чији је само статут био састављен, и Српско коло заправо једна иста организација, М. Самарцић, *Статут Друштва Светог Саве из 1880. године*, 206-207.

штампарије у Цариграду која би издавала један лист. Држао је да би било најслободније издавати новине у турској престоници, које би се потом слободно дистрибуирале по унутрашњости земље. При томе је остављао могућност да се доцније, кад лист заживи, део тог издавачког предузећа пренесе у Скопље.⁴²

Већ 28. априла 1883. Нићифор Дучић је саставио и послао Милану Пироћанцу свој план о националој политици Србије, назвавши га *Кратки нацрт како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Македонији*. Циљ који је требало постићи било је ослобођење и уједињење српског народа са Србијом, најпре у Старој Србији и Македонији, а када прилике дозволе и у Босни и Херцеговини и Далмацији. Посебно је нагласио значај непрекидног и планског рада, и то независно од политичких и персоналних промена у владама Краљевине Србије. Позивајући се на искуство из периода 1868-1876, Дучић је истакао да би првенствено требало отворати српске школе у Турској и редовно плаћати учитеље и учитељице, којима би Србија признала статус својих државних службеника. Школе би требало снабдети књигама, али без било каквих противтурских садржаја, како би се избегли могући прекиди у школском раду због притисака власти. Дучић је још предложио да се за учитеље шаљу људи пореклом из Старе Србије и Македоније, школовани у Србији. У том смислу је написао да треба школовати што више ученика из Турске у Призренској богословији и у свим средњим школама у Србији, но под условом да се обавезно враћају у завичај. Непосредну бригу о раду школа у Турској требало би да води нарочити школски надзорник, смештен у Врању. Дучић је за ту функцију предложио Саву Дечанца или Милоша С. Милојевића. Он је даље нагласио, опет према искуству из времена пре рата 1876, да би ваљало установити посебан одбор у Београду, од највише четири лица, који би руководио националном политиком, и то у непосредном додиру и под надзором министра иностраних дела. Сем мера које су се односиле на школе и учитеље, а које су одмах могле бити предузете, Дучић је предложио да Србија настоји да закључи конзуларну конвенцију са Турском и отвори конзулате у Призрену, Скопљу и Солуну и да покуша да издејствује од Васељенске патријаршије постављење Срба епископа у Старој Србији и Македонији. Свој план је завршио констатацијом да је неопходно читав овај рад држати у строгој тајности. Уз њега је послао Пироћанцу и препис свог

⁴² *Грађа IV-1*, бр. 115.

извештаја о раду Одбора за школе и учитеље у Старој Србији од 1868. до 1874, који је својевремено написао за тадашњег министра иностраних дела, Јована Мариновића.⁴³

Извесна иницијатива у националној политици Србији која се јавила 1882. и 1883. остала је без непосредних значајнијих практичних резултата. Унутрашње прилике у земљи су очигледно више заокупљале пажњу српских политичара. Пораз Напредне странке на изборима у јесен 1883. довео је до смене владе Милана Пироћанца и образовања чиновничког кабинета Николе Христића. Земљу је потом потресла Тимочка буна, тако да је читав рад на пољу националне политике обновила почетком 1885. нова напредњачка влада Милутина Гарашанина, образована у фебруару претходне године.

Током 1884. године у Бугарској и Источној Румелији је изнова био активиран покрет за уједињење две провинције, уједно прожет снажним и јасно израженим бугарским аспирацијама према Македонији. Крајем исте године, на Порти је опет покренуто питање постављања егзархијских епископа у Скопљу и Охриду. Истовремено је дошло до затезања британско-руских односа у Авганистану, тако да се почетком 1885. догодио и један војни сукоб између њихових снага. Англо-руска супротстављања, па макар и у средњој Азији, могла су имати импликација на Балкану. Британска јавност, штампа и Парламент показивали су крајем 1884. и почетком 1885. велико интересовање за Балкан. У случају избијања неког већег конфликта између великих сила, аустро-угарско-руски ривалитет на Балкану, привремено потиснут али суштински присутан, могао је да ескалира њиховим обрачуном. У том случају, Србија би се нашла на страни Двојне монархије, а Бугарска на страни Русије. При томе, у Бечу су почетком 1885. били прављени планови о анексији Босне и Херцеговине.⁴⁴

Влада у Београду је крајем 1884. и почетком 1885. пажљиво пратила дешавања, како у непосредном окружењу, тако и на ширем плану међународних односа. У том контексту се осетио изванредан помак у националној политици према Старој Србији и Македонији. У лето 1884. је, у договору са руским конзулом у Призрену, Иваном Степановичем Јастребовим, био прихваћен предлог Петра Костића, наставника Призренске богословије, да се убудуће књиге за школе у Турској не дистрибуирају тајним путевима, већ преко Цариграда, уз претходно одобрење турске

⁴³ *Грађа IV-1*, бр. 116; *III-2*, бр. 13; С. Недељковић, 185-187; К. Џамбазовски, *Културно-општествених врска*, 147-149.

⁴⁴ М. Самарџић, *Од Санстефана до Сливнице*, 235-238.

цензуре. Костић је тим поводом у новембру 1884. отпутовао у Цариград, а у марту 1885. је успешно завршио мисију, добивши дозволу турских власти да се 35 српских уџбеника могу користити у школама у Косовском и Битољском вилајету, с тим да их одобри цензура.⁴⁵ Био је то немали успех у националној политици. Сем тога, министар иностраних дела Србије је у октобру 1884. послао инструкције посланику у Цариграду, Јеврему Грујићу, да обнови преговоре са Портом о закључењу конзуларне конвенције. На усменим консултацијама, децембра 1884. у Београду, Гарашанин и Грујић су се сложили да Србија не треба да захтева признавање права капитулација, јер је њен државни и национални интерес налагао хитно отварање конзулата у Турској. Држало се да ће Порта на тој основи прихватити наставак преговора.⁴⁶ Министар и посланик су се такође сложили да треба обновити и разговоре са Васељенском патријаршијом како би се дошло до постављења Срба на епископска места у Старој Србији и Македонији, на чему је Јеврем Грујић имао да ради од почетка 1885.⁴⁷

Међутим, врло јак подстицај у правцу вођења свеобухватне и планске националне политике Србије у Турској, сасвим у складу са Тајном конвенцијом, стигао је почетком 1885. године из Беча. Министар финансија Аустро-Угарске, Бењамин Калај, је почетком фебруара 1885, незваничним путем, преко новинара Михаила Розена, поручио посланику Србије у Бечу да је наступило време да Србија почне да припрема терен за будућу акцију у Македонији, јер један њен део, како је казао, „треба и мора да припадне Србији и ником другом“. Почетни кораци би се односили на штампање књига и иступе у новинама. Калај је посебно истакао жељу да његове речи нађу пут до краља Милана и српске владе. Његов импулс је подржао председник угарске владе, гроф Сечењи. Розен је, убрзо потом, у листу *Политичка кореспонденција* објавио један чланак о Македонији, написан у духу српских интереса. О свему овоме Гарашанина је известио српски посланик у Бечу 22. фебруара 1885.⁴⁸

⁴⁵ Љ. Доклестич, *наведено дело*, 218-219; К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски*, 150-152; М. Самарцић, *Од Санстефана до Сливнице*, 238-239.

⁴⁶ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, у књизи *Изазови српске спољне политике*, 116-117; *Грађа IV-1*, бр. 167.

⁴⁷ *Грађа IV-1*, бр. 154.

⁴⁸ М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, 109-115; Ј. М. Јовановић, *наведено дело*, 127-128; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 307-308; Архив Југославије, Јован Јовановић Пижон, Ф 3, *Извештај о историјату српске националне политике у Македонији и Старој Србији од 1885. до 1893.*

Марта 1885, у Београду, Нишу и Врању били су одржани јавни скупови Срба из Старе Србије и Македоније и србијанске омладине са израженом противбугарском, али не и противтурском нотом. Без сагласности владе, манифестације ове врсте се нису могле догодити. Скупови су представљали одговор на ранија аналогна дешавања у Бугарској.⁴⁹

Милутин Гарашанин је у марту или почетком априла 1885. поднео краљу Милану на одобрење свој план о политици Србије према Старој Србији и Македонији.⁵⁰ Он је, на првом месту, истакао да читавим послом на одржавању утицаја Србије у Старој Србији и Македонији треба да руководи непосредно влада.

Средства за рад би морала бити обезбеђена државним буџетом, у износу од 100000 до 150000 динара годишње; њихову конкретну намену одређивали би краљ, председник Министарског савета и министар иностраних дела. Новац би се трошио на школе, учитеље, помоћ црквама, свештеницима, штампање школских и других пригодних књига, издавање листа, плаћање повереника, помагање књижара и апотекара, стипендирање ђака и на хуманитарну помоћ људима у Старој Србији и Македонији у случају каквих природних или других непогода.

Органи за спровођење националне политике били би, по Гарашанину, на првом месту конзули и трговачки агенти. Зато је требало што пре склопити конзуларну конвенцију са Турском и, по могућству, трговински уговор. Конзули би, као непосредни органи српске владе, контролисали рад учитеља, свештеника и осталих лица ангажованих на пољу националне политике. Рејон рада сваког конзулата одређивала би влада, као и правила за њихову поверљиву делатност. Учитељи би, поред основне школске дужности, морали да остварују и политички део посла у смислу циљева националне политике. Они би требало да буду локални људи, тј. да раде у средини из које потичу, и да имају одговарајуће моралне квалитете. Њихов задатак би био да утичу и на одрасло становништво и да га подучавају. Морали би да се жене у местима у којима раде, а нипошто не би смели да склапају бракове са женама из Србије или било

⁴⁹ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски*, 152-153; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, 118-119.

⁵⁰ На концепту Гарашаниновог плана, који је сачуван, нема датума, али је он, у извештају о реализацији тог плана, послатом краљу Милану 12/24. јула 1885, казао да га је поднео на одобрење у марту 1885. Када се узме у обзир разлика између старог и новог календара, план је показан краљу између 13. марта и 12. априла 1885, АС, МГ, бр. 836; *Грађа IV-1*, бр. 190.

одакле ван места службе. Услови наведени за учитеље, важили би и за свештенике. Учители и свештеници у истом месту морали би да раде сложено и сагласно. Књижари би били плаћени од државе исто као учители; смели би да продају књиге и друге списе само по претходном одобрењу конзула. Трговачки агенти би били постављени у одређеним местима по предлозима конзула. Њихов задатак би био да посредују у трговини између Старе Србије и Македоније и Краљевине Србије. Гарашанин је још предложио да се издејствује од Комптоар д Есконта и Лендербанке, банака које су градиле пругу Скопље-граница Србије код Врања, да као железничке службенике постављају Србе које им препоручи српска влада. Њихове конкретне задатке из домена националне политике одређивали би конзули.

Посебну пажњу у плану Гарашанин је посветио манастиру Хиландару. Држао је да тамо треба послати Србина као администартора. Његов задатак би био да уреди финансије манастира, да Хиландару врати обележје чисто српске задужбине, да из њега истисне бугарске калуђере и замени их српским, који би се слали из Србије, Старе Србије и Македоније. Сем тога, сматрао је да би у Хиландару требало установити богословију, чији би се ђаци доцније према потреби распоређивали у Турској.

Даље је Гарашанин предлагао да се у Цариграду оснује српска штампарија или да се склопи уговор са неком од већ постојећих штампарија. Ту би се штампала потребна литература за Стару Србију и Македонију, но без било каквих противтурских садржаја, како би се избегле сметње од стране турске цензуре.

У оквиру Министарства иностраних дела, сматрао је Гарашанин, требало би организовати посебну канцеларију, на челу са једним секретаром и са два члана по избору министра иностраних дела, која би водила сву поверљиву преписку из домена националне политике са конзулима и другим лицима. Све наредбе и упутства за рад на терену долазили би из те канцеларије, по одобрењу министра иностраних дела, но он сам их никад не би потписивао. Разумљиво, канцеларија би имала сопствену архиву, одвојену од других архива Министарства. Рад канцеларије био би тајан.

Последњи одељак плана носи назив *Опита разматрања*. У њему су скициране смернице националне политике с обзиром на изукрштане интересе балканских држава и Турске. Гарашанин је као главног противника Србије дефинисао Бугарску, која својом агитацијом угрожава српске и грчке интересе. Стога су Србија и Грчка упућена једна на другу, но значајнији успех без подршке турске власти Гарашанин није сматрао

остваривим. Он је, међутим, држао да Турска ни на који начин неће помоћи српску политику зато што је Турској морао бити јасан њен крајњи циљ – присаједињење турских територија Србији и због „инстинктивне мржње“ Турске према Србији; с друге стране, Србија није располагала никаквим средствима којима би принудила Порту или султана да јој излазе у сусрет. Стога је Гарашанин упућивао на споразум између Србије и Грчке о подели интересних сфера у Турској, након чега би, под утицајем Атине, Васељенска патријаршија пристала на постављење Срба на епископска места у Старој Србији и Македонији. Склапање српско-грчког споразума је требало да буде главни задатак посланика Србије у Атини. Гарашанин је даље реално оценио да би целокупан напор на плану националне политике био узалудан, ако Србија не буде војно спремна. Он је процењивао да ће будућа подела турских територија у Европи између балканских земаља бити сразмерна њиховој војној снази. У том смислу је, релативно опширно, образложио на који начин ваља утврдити границу према Бугарској и стратешки се припремити за рат. На крају плана је истакао значај који пријатељство са Румунијом има за Србију, између осталог и због потенцијалне претње коју би Румунија могла представљати за Бугарску у случају српско-бугарског рата. У том смислу је закључио да би било у интересу равнотеже снага на Балкану да Бугарска нестане као држава, тј. да буде подељена између Србије и Румуније.⁵¹

Ефективан рад на спровођењу већине сегмената Гарашаниновог плана је почео одмах. Обновљени су преговори са Портом о склапању конзуларне конвенције, као и разговори са Васељенском патријаршијом о постављењу Срба за епископе у Старој Србији и Македонији. Одлучено је да у Хиландар буде послат епископ Мојсеј и издата су му посебна упутства за рад у хиландарском питању. Предузети су кораци да се нађе погодна штампарија у Цариграду, а у међувремену је Петар Костић легалним путем, уз одобрење турских власти, пренео уџбенике и друге књиге штампане у Србији у Стару Србију. Буџетом су била одређена средства за финансирање школа и учитеља у Старој Србији и за покретање српског листа у Цариграду. Окружним и среским начелницима у Нишком и Врањском округу је стављено у задатак да, поред редовних дужности, одржавају везу са повереницима у Турској и уопште да спроводе циљеве

⁵¹ АС, МГ, бр. 836; М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план*, 119-124; исти, *Од Санстефана до Сливнице*, 240-242.

националне политике према конкретним наредбама владе у Београду.⁵² У том смислу је важно истаћи да је нишки окружни начелник, Риста Бадемлић, по Гарашаниновим инструкцијама, током 1885. настојао да ухвати везе са појединим албанским главарима из Косовског вилајета и да их придобије за сарадњу са Србијом. Од њих је тражено једино да својим ауторитетом обезбеде физички опстанак српског народа и заштиту његових верских и просветних установа у областима под својим утицајем.⁵³

Наведени планови о српској националној политици имали су међусобних додирних тачака и разлика. Помоћ црквама, манастирима, плаћање учитеља, слање књига, школовање питомаца и остварење неке врсте црквене аутономије за Србе у Турској су готово општа места. Потреба склапања конзуларне конвенције ради постављења конзула је у плановима истицана од 1882, са изузетком Милојевићевих предлога. Управљање националном политиком непосредно од стране српске владе је поменуто само у предлогу Саве Дечанца 1882. и Милутина Гарашанина 1885, док су се аутори већине осталих докумената држали старе праксе оснивања неформалних одбора као тела задужених за ту активност. У свим плановима је предлагано да будућу политику треба удесити тако, да не изазива подозрење турских власти. Очигледно је постојало сагласје у мишљењу да ће главни такмац Србији за турско наслеђе у Старој Србији и Македонији бити Бугарска. Вероватно под утиском војних пораза 1877-1878, Турска је, чини се прерано, била отписана.

Постепена реализација идеја изнетих у неведним актима уследила је након српско-бугарског рата 1885, који је уједно представљао и последњи застој у планском спровођењу националне политике. Најважнији резултати српске националне политике према Старој Србији и Македонији, остварени крајем 19. и почетком 20. века, били су следећи. Привремена конзуларна конвенције између Србије и Турске била је склопљена 1886, а стална десет година касније. Конзулати у Скопљу и Солуну отворени су 1887, а у Битољу и Приштини 1889. У оквиру Министарства иностраних дела образовано је 1889. Политичко-просветно одељење, у чијим рукама је, као што је Милутин Гарашанин предложио, било концентрисано руковођење националном политиком.⁵⁴ Срби су

⁵² О овим настојањима општирније видети у М. Самарцић, *Од Санстефана до Сливнице*, 242-249; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 117-118.

⁵³ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 308-310.

⁵⁴ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 118-142; исти, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 48-49, 65.

постављени на чело Рашко-призренске (1896), Скопске (1897) и Велешко-дебарске епископије (1910). Број српских основних школа у Старој Србији се увећавао, упркос опструкцији турских власти; Порта је допустила отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету тек 1897. Поред Призренске богословије, заживеле су српске гимназије у Солуну, Цариграду, Битољу, Скопљу и Пљевљима. Организовано и систематско слање чета у Турску отпочело је 1903.⁵⁵ На крају, време је показало исправност Гарашаниновог предвиђања: турско наслеђе у Европи је било подељено у ратовима 1912-1913. сразмерно војној снази балканских држава.

⁵⁵ J. M. Јовановић, *наведено дело*, 102-184.

Miloš Jagodić

**PLANS ON SERBIA'S POLICY TOWARDS
OLD SERBIA AND MACEDONIA (1878-1885)**

Summary

This paper deals with plans on Serbia's policy towards Old Serbia and Macedonia during the period between the Congress of Berlin 1878 and outbreak of Serbian-Bulgarian war in 1885. Due to the wars against Ottoman Empire 1876-1878, Serbia's activities among Serb population in Kosovo, Bitolj and Thessaloniki vilayets came to a halt. Several plans on their reactivation were made and presented to Government's officials during the period 1878-1885. These plans were mostly written by prominent participants in previous cross border activities, like Despot Badžović, Sava Dečanac, Miloš Milojević and others. Following measures were mainly proposed: 1) obtaining some sort of ecclesiastical autonomy for Serbs in the Ottoman Empire; 2) signing a consular convention between Serbia and Ottoman Empire and appointing Serbia's consuls in Prizren, Priština, Mitrovica, Skoplje, Bitolj and Thessaloniki; 3) providing material aid to Serb ecclesiastical communities, schools, churches and monasteries in Turkey; 4) funding education of Serb youth from Old Serbia and Macedonia in Serbia. However, only archimandrite Sava Dečanac in 1882 and Milutin Garašanin in 1885 expressed an opinion that it was Serbian Government who should conduct these measures. This feature was an important novelty, since policy towards Old Serbia and Macedonia had been previously attended by informal committees. Significance of ideas stated in these plans lies in fact that they were mostly implemented in period between 1886 and 1912.

Key words: Serbia, Old Serbia, Macedonia, plans, 1878-1885.

Чланак примљен: 28. 03. 2011.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2011.